

Ebu'l Abbâs el-Kalânîsî'nin Kelâmî Görüşleri

Tevfik YÜCEDOĞRU*

Özet

Kelâm İlmi'nin ortaya çıktığı ikinci hicrî asırdan sonra icra edilen mesleğin bazıları tarafından beğenilmemesi ve bu yüzden aşırı denilebilecek tarzda tenkitlerin oluşması neticesinde yeni alternatif kelâm anlayışları oluşmaya başlamıştı. Bu yeni anlayışın başını İbn Küllâb el-Basrî çekmekle birlikte onun çizgisini destekleyen veya aynı görüşleri değişik şekillerde dillendiren Hâris b. Esed el-Muhâsibi ve Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsî zikredilmeye değer şahsiyetler olarak anılmaktadır. Onların görüşlerinin hicrî üçüncü asırda Ehl-i Sünnet kelâm ilminin oluşmasında önemli katkıları olduğu da bilinmektedir. İşte bu çalışma Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmının oluşmasında bu sonuncu şahsın rolünü ve görüşlerini konu edinecektir.

Abstract

The Theological Views of Abu'l-Abbas al-Qalanisi

As a consequence of harsh criticisms against kalam / the Islamic theology which began to emerge from the second century AH, new approaches arose to find an alternative paradigm for dealing with the theological issues. Ibn Kullab al-Basri is the first representative of the new tendency in Islamic theology. Harith b. Asad al-Muhasibi and Abu'l-Abbas al-Qalanisi are the persons who are worth to be mentioned in this context as his followers. They shared same opinions with Ibn Kullab and presented these

* Doç. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, yucedogrut@hotmail.com.

opinions in slightly different forms. Therefore, their views played an important part in formation of Sunni kalam in the third century AH. This article deals with the theological views and contribution of al-Qalanisi to the formation of Sunni kalam.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Sünnet, Selef, Mu'tezile, iman, kebâir.

Key Words: Ahl al-Sunna, Salaf, Mu'tazila, faith, great sin.

Giriş

Kelâm ilminin hicrî ikinci asırdan itibaren Mu'tezile elinde icra edilmesi, özellikle böyle bir ilmin Hz. Peygamber zamanında olmadığını iddia eden Selef ulemasını aşırı derecede rahatsız etmiştir. Onların genel tutumlarının büyük bir bölümüne katılmakla birlikte, verilen tepkinin hem dozuna, hem de şekline rıza göstermeyen ve bu konudan rahatsızlık duyduklarını ifade etmekten çekinmeyen bir başka memnuniyetsiz kesim de oluşmuştur. Halkın genel kanaat ve görüşlerinden de ayrı düşünen ama onlarla Mu'tezile gibi çatışmayı göze almayan bu grup, bir taraftan Mu'tezile çizgisinden rahatsızlığını dile getirirken diğer taraftan da Selef çizgisinin yetersizliğine vurgu yapmış ve yeni bir dini anlayışın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Daha sonraki yıllara sunmuş olduğu imkân göz önüne alınacak olursa, hem kelâm ilminin ekseriyet tarafından kabul edilmesinde ve hem de kelâm ilminin İslâm coğrafyasında meşruiyet kazanmasında bu şahsiyetlerin emekleri inkâr edilmez niteliktedir. Özellikle İbn Küllâb el Basrî (241/854), daha sonraları kendi adına bir ekol sahibi olduğunu belirtmek üzere Küllâbiyye mezhebinin kurucusu olarak anılmış, Ehl-i Sünnet oluşumunun üçüncü hicrî asırdaki temel taşlarından biri olmuştur. Onun İslâm düşünce tarihine katkılarının en önemli yanı, İslâm coğrafyasında tartışmasız hâkimiyetini devam ettiren ve alternatifsiz olduğu kanaatine varmış olduğu için pervasızlaşan Mutezile anlayışının, alternatifsiz olmadığını haykırabilmiş olmasıdır. Devrin baskın anlayışının çekinmeden tenkidini yapmış olması yanında, yeni fikirlerin tarafından üretilebilmiş olması, tıkanan ve bu tıkanıklığını çeşitli baskı aracı haline dönüştüren devrin yönetici ve âlimine çıkış yolunu göstermesi onun, Ehl-i Sünnet öncesi ifa ettiği görevleri cümlesindedir.¹

Diğer taraftan İbn Küllâb'ın çağdaşı ve arkadaşı Hâris b. Esed el-Muhâsibi (243/857), aynı şekilde itikâdi konularla ilgileniyor ve Mutezile'nin fikir hâkimiyeti altındaki Abbasîlerin yönetim ve bilim anlayışından rahatsızlıklar duyuyordu. Muhâsibi, İslâm

¹ Bkz. Yücedoğru, Tevfik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, Bursa, 2006, s. 28 vd.

coğrafyasında akılla ilgili ilk çalışmalarda bulunan ve Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması üzerine eserler veren öncü şahsiyetlerden biridir.² O da İbn Küllâb gibi dördüncü hicri asırda oluşan Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmına öncülük etmiştir. Ancak o, İbn Küllâb gibi fikirleri etrafında bir fırkanın oluşmasına değil, kendinden sonra gelen ve yeni oluşmakta olan tasavvufî anlayışın ilk temsilcisi olma şerefine nail olmuştur. Ancak burada zikre konu olan onun bu özelliği değil, onun Selef ile Mutezile arasında fikir ve düşüncede uzlaştırıcı tutumudur. O, Mutezile'nin ortaya attığı Kur'an'la ilgili yorumları tatmin edici bulmadığı gibi Selef düşüncesinin Mutezile'ye itirazdan başka ortaya yeni bir fikir atmamasını da yeterli bulmuyordu. İşte bu durum, hicri üçüncü asırda Mutezile karşısında yeni arayışların olmasını ve İbn Küllâb ana merkezi teşkil etmekle birlikte, Muhâsibî ve Ebu'l-Abbas el-Kalânîsi'yi tanıma zarureti gerektirmiştir. İbn Küllâb ve Muhâsibî hakkında araştırmalar olmakla birlikte Kalânîsi hakkında araştırmaların son derece az olması, kendisinin fikirlerinin bilinmemesine ve düşüncesinin öneminin takdir edilememesine sebep olmuştur. Bizim bu çalışmamız, ulaşılabilen kaynaklardan onun kelâmî görüşlerini ve kelâm tarihinde ihraz ettiği mevkiyi tespit etmektir.

Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsi

İşin hiç de zevkli olmayan tarafı, el-Kalânîsi hakkında kaynaklarda çok az bilgilerin olmasıdır. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte onun, bugünkü İran'ın başkenti Tahran'ın bir semti olan eski ilim ve kültür merkezi Rey'de doğmuş olduğu tahmin edilir.³ Bu tahminin temel dayanağı ona Râzî nisbesinin verilmiş olmasındandır. Esasen onun nerede doğduğu, ana, baba ve kabilesi konusunda, tahsil yaptığı ve kendisinden sonra kimlere tesir ettiği veya kimleri öğrenci olarak yetiştirdiği bilim adamları gibi hususlarda bilgiler bulunmamaktadır. Kendisine nispet edilen bazı vasıflardan kalkarak söylemek gerekirse onun, İslam coğrafyasının o günkü merkezi olan Bağdat, Basra ve Kûfe gibi önemli ilim merkezlerinde bulunduğu ve bu muhitlerde ilim tahsil etmiş olabileceğidir.⁴

² Bkz. Muhâsibî, Hâris b. Esed, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'an*, (nşr ve thk. Hüseyin Kuvvetli), Beyrut, 1971/1391, s. 201 vd; 263 vd.

³ Neseî, Ebu'l-Muîn, *Tebîratü'l-Edille*, (nşr. Claude Salame), Dimaşk, 1993, I, 146, 241.

⁴ Bkz. Neseî, Ebu'l-Muîn, *age.*, I, 241.; Abdulkâhir b. Tâhir, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul, 1346/1928, s. 310.

Kaynaklar onun künyesini, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrâhim el-Kalânisi⁵ er-Râzî⁶ şeklinde tespit etmektedir. Kendisinin yaşadığı dönem olarak Bağdâdî (429/1037), Ebû Ali es-Sekafî (328/940)⁷ dönemini gösterir. Bu iki şahsın aynı asırda yaşadığını ve zamanında Kalânisi'nin Ehl-i Sünnet imamı olduğunu belirtir.⁸ Bu bilginin sahih olduğu kabul edilirse Kalânisi'nin, İbn Küllâb ve Muhasibi'den biraz sonra yaşadığı ve İbn Küllâb'a öğrenci olduğu söylenebilir. İbn Fûrek (404/1015) onun İbn Küllâb ve Muhasibi'ye tabi olan muahhirin kelâmcılarından olduğunu söyler.⁹ İbn Asâkir ise onun İmam Eş'arî zamanda yaşadığını nakleder.¹⁰ Araştırmaya konu ettiğimiz Kalânisi'den başka aynı nisbeyle anılan ve araştırmacıların kafalarının karışmasına sebep olan başka Kalânisilerin de olduğu bilinmektedir.¹¹ Aynı ad veya nisbe ile anılan birçok İslam âliminin olması mümkün iken ve bunun birçok örneği varken Kalânisi adının ünkleştirilmeye çalışılması anlaşılır bir durum değildir.¹² Esas itibarıyla kelâm ilminde meşhur olmuş ve ilk dönem kelâm âlimi olarak kaynaklarda adından söz edilen, eser, mezhep ve taraftarı olan¹³ ve de hep aynı adla Ebu'l-Abbas el-Kalânisi olarak bahsedilen kişi aynı kişidir. Onun yaşadığı asır, İmam Eş'arî'ye kadar

⁵ Kalânîs, kalensüve'nin (gülensive şeklinde de okunması mümkün) çoğulu olup bir tür başa giyilen şapka, kavuk, takke veya başlıktır. Bunun bir çeşit alem veya resmi başlık (şapka) olma özelliği ihtimallerdendir. Belki de Kalânisi'nin ecdadı bu tür başlık üreten bir ailedir ve onun için bu şekilde zikredilmektedir. Bkz. Asım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, 1311, II, 278. Bu sebeple Kalânisi nisbesi yer nisbesi değil meslek nisbesidir.

⁶ Nesefî, *age*, I, 146, 241; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaşâ b. Muhammed el-Hüseynî (v. 1205/1791), *Kitâbu İthâfî's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, I-V, Mısır, 1311, II, 5; Özervarlı, M. Sait, "Kalânisi, Ebu'l-Abbas", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 223.

⁷ 244 de doğduğu ve 328/940 vefat ettiği kabul edilen ve ilk dönemlerde Kelâm ilmiyle iştigal edip yüzden fazla çeşitli sapık fırkanın reddi için eser yazan (bkz. Bağdâdî, *age*, s. 310) ve daha sonra tasavvuf ilmine merak sarıp bu sahada meşhur olan sûfi. Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, (thk. Mahmud Muhammed et-Tamahî ve Abdulfettah Muhammed el-Hulv) Kahire, 1964, I-X, III, 192; Kuşeyri, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1981, s. 161-162.

⁸ Bağdâdî, *age*, s. 310; Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1991, s. 290.

⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (Edit. Daniel Gimaret), Beyrut, 1987, s. 330.

¹⁰ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasen, *Tebyînu kezibi'l-müfteri fî mâ nüsibe ile'l-İmâm el-Eş'arî*, Beyrut, 1399/1979. s. 398.

¹¹ Bkz. İbn Asâkir, *age*, s. 398, dipnot 1; Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1981, s. 358; krş. Özervarlı, *agm.*, XXIV, 223.

¹² Bkz. Özervarlı, *agm.*, XXIV, 223.

¹³ ez-Zebîdî, *Kitâbu İthâfî's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, II, 5.

uzanmayabilir.¹⁴ Zira o, hep ilk dönem kelâmcısı olarak zikredilir ve her defasında da İbn Küllâb ve Muhasibi ile birlikte anılır.¹⁵ İşte bu sebepten şunu söylemek haklılık kazanmaktadır: “Kalânisi hakkında bilinen onun İbn Küllâb ve Muhasibi’nin çağdaşı olduğu gerçeğidir.”¹⁶ Bu üç mütefekkir her ne kadar çeşitli araştırma ve tartışmalarda ayrı zamanlarda yaşamış intibâı verecek görüntüsü aksettirse veya yapılan çalışmalarda böyle bir sonuç elde edecek bir nokta gösterilse¹⁷ de hiçbir zaman bunu doğrulayacak bir materyal elde edilememiştir. Bir kanaat olarak aynı zaman dilimi içinde zikredilmiş olmaları ve temel kaynak kitaplarda, özellikle Eş’arî kelâm ulemasının kendi üstatları¹⁸ olarak gösterilmeleri onların aynı asır âlimi olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Kalânisi’nin nerede vefat ettiği ve nerede metfun olduğu da bilinmemektedir. Merkezî ilim dünyasında hayat sürdüğü hususuna itibar edilecek olunursa, yine o merkezin en başta sayılan şehrinde veya ona yakın bir yerde metfundur, denilebilir. Onun vefatı ile ilgili bir tarih tespit edilmemiş olmasına rağmen kaynaklar geniş bir aralığı vefat tarihi olarak gösterirler. Hicrî üçüncü asır ortalarından dördüncü yüzyıl başlarına kadar geniş bir yelpaze vefat tarihi olarak varsayılır.¹⁹

Kalânisi’nin erken dönem kelâm âlimi olarak bıraktığı eserlerden de bahsedilir.²⁰ Fakat onlardan adlarını bildiğimiz sadece birkaç tanedir. Nesefî ve Bağdâdî sadece birer eserinin isminden

¹⁴ Watt, *age.*, s. 358.

¹⁵ İbn Küllâb el-Kattân el-Basrî ismi, devamlı, Ebu’l-Abbas el-Kalânisi (v. hicri üçüncü asır ortaları) ve Hâris b. Esed el-Muhâsibi (v. 243/857) ile birlikte anılır. Bu hem eski kaynaklarda, hem de yeni kaynaklarda değişmez bir kural gibi karşımıza çıkmaktadır. Bu şahısların İbn Küllâb’ın dostu mu, yoksa talebesi mi? olduğu açık bir şekilde bilinmemektedir. Bu iki kişinin onun dostları olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi bunların onun fikirdaşları ve birlikte bazı kelâmî problemleri vuzuha kavuşturdukları arkadaşları olduğunu söyleyenler de vardır. Bunların hangisi doğruyu ifade eder onu tam olarak ortaya çıkarmak pek mümkün görünmemekle birlikte bir gerçek vardır ki, bu üç şahıs bir öncü düşünce sisteminin oluşmasını temin eden fedakâr ilim adamlarıdır. Zamanın bütün cefalarına birlikte göğüs gerdikleri, zor zamanda fikir beyan ettikleri en kesin ortak noktayı oluşturur. Yücedoğru, Tevfik, *age.*, s. 26.

¹⁶ Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi (Kişiler, Görüşler, Eserler)*, Konya, 1992, s. 68.

¹⁷ Watt, *age.*, s. 359.

¹⁸ Bağdâdî, *Usûl*, s. 281, 293.

¹⁹ Nesefî, *age.*, II, 798. Ayrıca bkz. Yücedoğru, Tevfik, *Ehl-i Sünnet’e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, s. 26; Özervarlı, M. Sait, “Kalânisi, Ebu’l-Abbas”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 223.

²⁰ Bağdâdî, *Usûl*, s. 293. Bağdâdî, “*Kalânisi bazı kitaplarında dedi ki*” şeklinde ifadeler yer verir.

bahsederler. Nesefî, *Kitâbu'l-Câmi*²¹ isimli eserinden söz ederken, Bağdâdî onun kelâm ilmine dair yazdığı ve önemli bir kısmının Mu'tezilî âlim en-Nazzâm'a (v.230/844?) karşı reddiye olarak kaleme alındığı bilinen²² yüz elliden fazla kitap ve risaleden oluşan eserleri olduğunu²³ ve bir eserin adının da *el-Makâlât*²⁴ diye bilindiğini kaydeder. Bunların haricinde eserleri olup olmadığı, varsa neler olduğu hususu bugün için ilim dünyasının meçhulüdür. Eserlerinin hiç biri günümüze ulaşmamıştır.

Kelâm İlmindeki Yeri

Ebu'l-Abbas el- Kalânisi yaşadığı asırda bir kelâm âlimi olarak bilinmektedir. Ondan bahseden temel kaynakların ortak görüşü, o bir mütekekkimdir. Bununla da kalmayıp kendisine bu ilmi şerefle taşıdığı anlamını ifade eden bazı nitelemeler yapmışlardır. Bağdâdî (429/1037) onun, "*Ehl-i Sünnetin imamı (önderi)*"²⁵ olduğunu söylerken, Nesefî (508/1115) onun bir "*ehl-i hadis kelâmcısı*"²⁶ve "*sıfatıyye öncüsü*"²⁷ olduğunu ilan etmektedir. İlim çevreleri tarafından malum olduğu üzere, tarihte din adına her yararlılık gösteren Müslüman âlime bu gibi nitelemeler yapılmamaktadır. Kalânisi hakkında bu vasıflar zikredildiğine göre onu hak eden bir bilgi birikimi ve şöhret hâsılasının onda mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hicrî üçüncü asırda yaşayan âlimlerin bir kısmına göre onun devrindeki kelâmla iştigal eden bazı âlimler, muhtemelen İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânisi bunların içindedir, kendisine tabi olunmaması gereken bid'at ve hurafe ehlidir,²⁸ bir kısmına göre ise o, Ehl-i Sünnet'in ilklerindedir, öncüsüdür. Subkî onun, devrinde imam olduğunu vurgular.²⁹ eş-Şehristânî (v. 548/1153), İbn Küllâb'a kadar geçen zamanı kelâm tarihi açısından çok kısa özetledikten sonra: "Zaman Abdullah b. Saîd el-Kattân, Ebu'l-Abbâs el-Kalânisi ve el-Haris b. Esed el-Muhâsibî'ye geldi çattı. Bunların hepsi seleftendi, şu kadar var ki, bunlar Kelâm ilmiyle tanıştılar. Selef akaidini kelâmî deliller ve burhânî usullerle teyit ettiler, bir kısmı eser verdi bir kısmı

²¹ Nesefî, *Tebşira*, II, 781.

²² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 97.

²³ Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 310; ayn. mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 290.

²⁴ Bağdâdî, *Tefsîru Esmâillahi'l-hüsnâ*, vr.148b.

²⁵ Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 310; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 290.

²⁶ Nesefî, age, I,146, 241, 281, 420, 544.

²⁷ Nesefî, age, I, 333.

²⁸ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfteri fîmâ nusibe ile'l-İmâm el-Eş'arî*, Beyrut, 1399/1979, s. 406.

²⁹ Subkî, *Tabakât*, II, 51.

da ders okuttu”³⁰ diyerek onların durumlarını tasvir eder. Bağdâdi ise onu önemli bir mevkide zikreder. Onun kadrini daha da artırmakta ve yaptığı işin sahabe yolundan gitmekle eşdeğer olduğunu ima etmektedir. Onun bir Ehl-i Sünnet kelâmcısı olduğunu da vurgulamayı ihmal etmez.³¹ Belirtmeye çalıştığımız gibi onun bir kelâmcı ve hem de ilk dönemlerde Ehl-i Sünnet’in iyi bir mütekellimi olduğu hususunda temel kaynaklar arasında bir ihtilaf yoktur.³²

Muahhar kaynaklarda da bu ilk devir eserlerine dayanarak onların birer selef olmakla birlikte kelâm metodunu kullanan öncü Ehl-i Sünnet imamı olduğu üzerinde durulur.³³ Günümüz kelâm tarihi yazarları da daha çok eş-Şehristânî’nin tanımlamasına sadık kalarak Kalânisi’nin arkadaşlarını bize tanıtmaktadırlar:³⁴ “Mu’tezile ilm-i kelâmının zuhurundan bir buçuk asır sonra Ehl-i Sünnet (Selefiyye) âlimlerinden bazıları iman meselelerini akıl kaideleriyle te’yid etme ihtiyacını hissederek. Bunlar meyanında İbn Küllâb el-Basrî (v. 240/854 den sonra) ile el-Hâris el-Muhâsibî’yi (v. 243/857) zikredebiliriz. Bu zevat Ehl-i Sünnet kelâmının doğuşuna zemin hazırlamışlardır.”³⁵ tarzında Ehl-i Sünnet’in ilk öncülerinin tanıtımı yapılmaktadır.

Kalânisi’nin ağırlıklı olarak hicri üçüncü yüzyılda yaşadığı ve ilmi faaliyetlerini bu asırda icra ettiği bir gerçektir. O ve diğer arkadaşlarının yaşadıkları dönemlerdeki ilmî iktidarlarını herkes takdir etmekle birlikte, icra ettikleri mesleğin tasvip edilip edilmediği konusu oldukça tartışmalıdır. Çünkü el-Kalânisi ve arkadaşları İbn Küllâb ve Muhâsibî, ne Selef’e ne de Mu’tezile’ye yaranabilmişlerdir. Selef bunların yaptığı işe bakarak “kendilerinden” olmadığını söylerken, Mu’tezile mensuplarına karşı verdikleri mücadeleden

³⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Geylânî) , Beyrut, 1390/1975, II, 93.

³¹ Bağdâdi, *Usûlu’-d-dîn*, s. 310; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 290.

³² ez-Zebîdî, *Kitâbu İthâfi’s-sâdeti’l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi’-d-dîn*, II, 5; Sâbûnî, Nüreddin, *Mâtürdiyye Akâidi*, (nşr. ve thk. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1995, s. 132. Kalânisi, 8 Nolu dipnotta Zebîdî’ye dayanılarak bir Eş’arî Kelâmcısı olarak tanıtılır.

³³ Bkz. Ahmed Muhammed Subhî, *Fi ilmi’l-keâm*, Beyrut, 1405/1980, II, 28.

³⁴ Batıda yapılan çalışmalar da bu çerçeveye dâhil edilebilir. Onlar da ilk kaynaklarda zikredilen temel argümandan hareketle İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânisi’nin ilk Sünnî kelâm âlimleri olduğuna ve kelâm metodunu kullanmak suretiyle selef ve Mu’tezilenin arasında bir usul geliştirdiğine dikkat çekerler. Bkz. Michel Allard, “Le Probleme des Attributs Divins Dans La Doctrine D’al-As’arî Et De Ses Premiers Grands Disciples”, *Recherches Publiées Sous La Direction De L’institut De Lettres Orientales De Beyrouth*, Tome XXVIII, Beyrouth, 1965, p. 134–135.

³⁵ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 1993, s.23. krş. Michel Allard, *agm.*, s.135, 146.

dolayı onlar tarafından da gözle görülmek istenmemişlerdir. Ne İsa'ya, ne de Musa'ya yaranabilmiş, mevcut her iki zümre tarafından da reddedilmiş hatta kötülenmişlerdir. Biz, Kalânisi'nin vefatı ile ilgili bilgilerden mahrumuz ama onun çağdaşı ve fikir arkadaşı el-Muhâsibî'nin birkaç kişi tarafından geceleyin defnedildiği bilgisine sahibiz.³⁶ Zikretmek gerekirse yaşanan problemler, ilim ve fikirde zirve yaşamış ve yaşatmış olan bir fikri hareketin mensupları, sırf kendi inançları olan “*el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker*” ilkesini herkese tatbik etme isteklerinden kaynaklanan bir iç daralmanın neticesi olarak görülmelidir. Beytül-Hikme ve tercüme faaliyetleri gibi İslâm düşünce tarihinde çok köklü ve olumlu değişikliklerin olmasına vesile olan Mu'tezilî anlayış, karşısındaki Selef anlayışını muhatap almaya değer bulmadığı bir anda Kalânisi ve arkadaşlarının geliştirdiği Selef akâidi ile kelâm metodunu bir araya getiren ve yaklaşık bir asır sonra adına Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmı denen bir ilmi anlayışın doğuşuna öncülük edecek ekolün filizlenmesine sebep olmuştur. İşte bu nokta bir kırılma noktasını işaretlemektedir. Artık bundan önce Şehristani'nin de üzerine basarak ifade ettiği gibi, sadece nakledilenin tartışmasız kabul edildiği dönem son bulmuş ve itikâdî ilkelerin akıl süzgecinden geçirilerek makûliyet terazisinde tartıldığı bir döneme girilmiştir.³⁷ Bu dönem, Mu'tezile'nin kendini rakipsiz kabul ettiği bir anda zuhur etmiştir. Düşünce tarihinde görülen temel acziyet anları hep, rakipsizlik düşüncesinin hâkim olduğu zamanlarda, başka bir fikri akımın ortaya çıkmasıyla atlatılmıştır. Düşünce hareketleri hiçbir zaman rakipsiz olmamış fakat rakipsizleştirmek için baskı uygulanmıştır. Bu uygulamanın hiçbir şekilde başarılı olmadığı, düşünce tarihine şöyle bir göz atıldığında görülmektedir.

Kalânisi, Selef akaidini kelâmî delillerle ve temel burhanlarla destekleyen bir kelâmcı olarak ortaya çıkmıştır veya onun şöhret bulmasındaki temel etkenler arasında en güçlü olanı budur. Muhakkak ki o, itikadın temel esaslarından taviz vermemiştir. Buna rağmen çağın geçerli bilimsel kıstası, hicri ikinci asırdan itibaren Mu'tezile mezhebi tarafından tesis edilen ontolojiden epistemolojiye geçişi temsil eden yeni bir anlayışı, İslâm düşüncesi içinde tatbikçi çalışan bir bilgi üretimidir. O çağdaki bilim adamının bu oluşumdan bigâne kalması, çağın genel geçer biliminden uzak durması bilimsel

³⁶ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul, 1976, II, 92-93. Burada A.Cevdet Paşa şu bilgiye yer verir: “İkiyüzkırk üç senesinde Haris b. Esedi'l-El-Muhâsibî (r.a.) vefat eyledi. Zühd-ü takvâ ile ma'rûf bir zât idi. Lakin İlm-i Kelâm ile meşgul olurdu. O zaman mütekelleminin ekserisi ise mezheb-i İ'tizâle zâhip olduklarından ve Ehl-i Hadis olan Hanbelîler, Ehl-i Kelâmî red ve inkâr yolunda taassub üzere bulduklarından Hâris'in cenaze namazı dört kişi ile kılınmıştır.”

³⁷ Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, II, 92-93.

anlayışa ilgisizliği olurdu. Bu çağın ürettiği ve daha sonraları kelâm ilminin temel ilkeleri arasında görülecek olan kelâmî literatür, yaygın ve baskın bir şekilde Mu'tezile tarafından kullanılıyordu. Tartışmaların eksenini oluşturan bu yeni anlayışın büyük ölçüde Antik Yunan felsefesinin tercüme marifetiyle hilafet merkezi Bağdat'a geldiği düşünülmeyle birlikte, Kalânisi'yi ilgilendiren yön itibariyle çağın bilimi veya yeni anlayışı olmaktan öte bir anlamı yoktu. Çünkü o, muarızının kullandığı metotla kendi açısından doğruluğunda şüphe etmediği itikâdi ilkeleri savunmuştur. Ne var ki, onun İbn Küllâb'tan tevarüs ettiği veya birlikte tesis ettiği bu davranış şekli o zamana kadar hiç kimse tarafından kullanılmamış bir usul olduğu için, olması gerekenden çok daha fazla bir tepki ile karşılaşmıştır. Onun yaptığı bu iş, yaklaşık bir asır sonra meşruiyet kazanacak fakat o asır itibariyle hiç kimsenin onay vermediği bir usul olarak düşünce tarihindeki yerini alacaktır.

Hiç şüphesiz Kalânisi bir kelâmcıdır,³⁸ fakat itikâdi esasları belli, temel inanç esaslarından hiçbir tavizi olmayan bir kelâmcıdır. İtikâdi esasların savunulması, şüphelerin ortadan kaldırılması manasında Mu'tezile'nin elinde ortaya çıkan kelâm metoduna razı olan bir kelâmcıdır. Onun anladığı manadaki kelâm, çağın bilimidir, itikâdi ilkelerin karşıdakilere anlatımını kolaylaştıran, müminin elini güçlendiren bir metottur. Mu'tezile kelâmının aynen alınıp kendisine mal edilmesi değil, aksine bir süzgeçten geçirilerek, oyunun kurallarını koyanlara, aynı kurallarla oyunun başka bir şekilde oynanabileceğini gösteren bir sahiplenıştır. Onun bu tavrı kelâm ilminin çağın ihtiyaçlarına göre yeni şekil alışı anlamında bir kırılmayı ifade eder. O, bu itibarla İslâm düşünce tarihinin daralma noktalarında damarlarını açan fikir adamlarının öncüsü sayılmalıdır. Kelâmı ötekinin yaptığı bid'at davranış ve fikir üretimi olmaktan kurtarmıştır. İsimlerinden öğrendiğimiz kadarıyla, onun çoğu eserleri, -ne yazık ki elimize hiç biri ulaşmamasına rağmen- Mu'tezile düşünce sistemine reddiyelerden oluştuğu göz önüne alınacak olursa, kelâm ilminin müessislerine bu ilmin açılışının gösterildiği bir *usûl* olarak ortaya çıktığı kabul edilecektir.

Onun dönemi, İslâm toplumunun bir takım yeni problemlerle yüz yüze geldiği, fikri tartışmaların yoğun bir şekilde yaşandığı, çok sıklıkla olmasa bile iç ve dış çatışmaların yaşandığı bir çağdır. Böyle zamanlarda İslâm mütefekkirlerine her zamankinden daha fazla görev düşer, çünkü mevcut fikir hareketleri yeterli olmadığı veya ihtiyaca cevap vermediği için yeni hareketlenmeler olmaktadır. Halkın ve olayların gidişatına yön verecek âlimlerin çağın geçerli anlayışlarında takılıp kalmaları, sadık bir gelenekçi kesilmeleri halkı

³⁸ Bağdâdi, *Usûlü'd-Dîn*, s. 310.

umutsuzluğa, olayları da çözümsüzlüğe sevk edeceği için yeni fikir ileri sürecek ve olayları iyi tahlil edebilecek âlimlere ihtiyaç duyulur. Bu, büyük ölçüde cesur bir davranış olarak ortaya çıkar, çünkü mevcut anlayışa onay veren âlim tipinin rahatsız edilmesi söz konusu değilken yeni anlayış ortaya atan düşünürün tepki alma, dışlanma ve hatta aşağılanma riski her zaman vardır. İşte bu yönden Kalânisi ve diğer arkadaşları, baskın anlayışa karşı duran, geleneğe ivme kazandıran İslâm düşünce tarihinin ender cesur âlimlerindendirler. Gerçekten hiçbir endişe taşımaksızın zamanın popüler âlimlerine karşı fikirlerini savunabilmiş/söyleyebilmiş ve kendisine yöneltilen bütün ithamlara rağmen inandığı yoldan dönmemişlerdir. Selef ulemasının ithamlarına, Mu'tezile âlimlerinin bütün karalamalarına rağmen inançlarını savunmada geliştirdiği yeni anlayışı devam ettirebilmişlerdir. Onun bu yönü zikre değer önemli bir âlim tipinin doğmakta olduğunun habercisidir ve ne kadar özgün bir çıkış yaptığını ortaya koyar. Nitekim onun ve arkadaşlarının geliştirdiği bu anlayış kendinden sonra taraftar bulup firkalaşma yoluna giderken zamanın hâkim anlayışı ondan sonra, zaman içinde zayıflayarak takip ettiği çizgisinde kırılmalara maruz kalacak ve bir müddet sonra da tamamen tarihe mal olacaktır.

Kalânisi'nin kelâm ilmi açısından önemi Selef anlayışı ile Ehl-i Sünnet kelâmı arasında bir köprü olmasında yatar. Selef düşüncesinin kifayetsizliğini görüp o kısımları terk ederken Mu'tezile düşüncesinin pervasızlığını terk etmek gerektiğini görebilmiştir. Mutezile kelâm usulünü, Selef itikadına tatbik etmek suretiyle yeni bir oluşumun ki, Ehl-i Sünnet kelâmının teşekkülüne İbn Küllâb ve Muhâsibî ile birlikte öncülük etmiştir. Tabi ki bunun tenkit ve tehdit tarafı olmuş ve zaman zaman da dozajı gittikçe artan bir baskı haline dönüşse de bunu göğüslemeyi bilmiştir.

Kalânisi'nin vefatından sonra kelâm ilmindeki fikirleri devam etmiştir. Hayatta olmadığı halde Kalânisiyye diye bir firkadan bahsedilmesi bunun göstergesidir. Nesefî, Mâtüridiyye dışındaki Ehl-i Sünnet kelâm firkalarından bahsederken Küllâbiyye, Kalânisiyye ve Eş'ariyye sıralaması yapar.³⁹ İbn Küllâb'ı Ehl-i Sünnet'in ilk öncüsü (mütekadimi) ve Kalânisiyi de hadisçilerin ilk kelâmcısı olarak zikreder.⁴⁰ Onun etkisinin merkezi coğrafya ile sınırlı kalmadığı ve merkezden çok uzak bölgelerde de bir kelâm fırkası olarak tanındığı bilinmektedir. en-Neşşâr, İbn Küllâb'a mensup olanların zamanla iki ana kola ayrıldıklarını, bunlardan ilkinin Iraklı Küllâbiyye olduğunu ve bunun başını çekenlerin de Kalânisi, Eş'arî ve Eş'ariyye'nin mensup olduğu diğerleri, ikinci kolun ise Horasan kolu olduğunu

³⁹ Nesefî, *age.*, I, 306.

⁴⁰ Nesefî, *age.*, I, 281.

söyler. Irak kolunun Ahmed b. Hanbel mezhebine meyyal bir çizgi takip ettiğini ama buna mukabil ikinci kolun bu çizgiden bağımsız davranarak zamanla ondan ayrıldığını ifade eder.⁴¹

Onun kedisinden sonra aktif bir mezhep tarafından fikirlerinin devam ettirildiği ve hatta Ebû Bekr Zekeriyya er-Râzi (v.313/925)'nin de ömrünün sonlarına doğru onun mezhebine intisap ettiği belirtilir. Tabii bilimler üstadı ve İslam düşünce sistemi içinde belli bir makamı ihraz etmiş olan bu gibi kişileri tatmin eden bir yönünün olduğunu göstermesi açısından onun ilmi seviyesi önemli görülebilir. Onun, felsefi açılımlara ve yapılan yeni yorumlara bakış açısı getirdiğinin de bir göstergesi olarak görülebilir.⁴² Kalânisî sonrasında oluşan ve Kalânisîye olarak adlandırılan bu kelâm fırkası, Küllâbiyye kadar etkili olmamış ve zamanla inkıraz ederek kaynaklarda bazı görüşlerin sahibi olarak yâd edilmiştir. Ancak Eş'arî kelâmcıları tarafından *bizim arkadaşımız* (ashabuna),⁴³ *Üstadımız* (şeyhunâ)⁴⁴ ibareleri kullanılarak öğülmesi ve görüşlerinin bir kısmının rivayet edilmesi, onun kelâm ilmi açısından konumunu gösteren önemli bir kıstastır.

Kelâmî Görüşleri

Kalânisî kelâm ilmi açısından son derece önemli olan görüşlere sahiptir ve bu görüşler kaynaklarda bugüne çok az da olsa nakledilmektedir. Onun, İbn Küllâb gibi, temel inanç esasları hakkında ve o dönemde tartışılan konularda görüşleri vardır. Henüz teşekkül etmekte olan ve kelâm adına görüş bildirmenin risk taşıdığı bir dönemin kurucu ve öncü Ehl-i Sünnet âlimi olarak aşağıda aktaracağımız görüşleri hiç de yabana atılır cinsten değildir.

Bağdâdî onun teorik (nazarî) bilimleri, pratik (deneysel, hissi) bilimlere üstün tuttuğunu, İmam Eş'arî'nin ise pratik bilimleri, teorik bilimlere üstün tuttuğunu kaydeder.⁴⁵ Bir kelâmcı olarak bu veçhesini öğrendiğimiz Kalânisî, bu özelliği ile kelâm ilminin dakik konularını ele alır. Döneminde tartışılan kelâm konularına müdahil olur.

Varlık hakkında konuşmanın bidat sayıldığı bir dönemde, varlık katagorileri hakkında fikir beyan etmesi ve varlığı: a) Bizzat

⁴¹ en-Neşşâr, Ali Sâmi, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn (mukaddime)*, İskenderiye, 1976, s. 58; *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Dâru'l-Meârif, I-II, Mısır, 1977, II, 398; Yücedoğru, Tefik, *age.*, s.37; Özervarlı, M. Sait, *agm.*, XXIV, 224.

⁴² Neseî, *age.*, II, 558.

⁴³ Bağdâdî, *Usûl*, s.40, 67, 111, 234, 256, 281.

⁴⁴ Bağdâdî, *Usûl*, s. 230, 293.

⁴⁵ Bağdâdî, *Usûl*, s. 10.

varlığın kendisine ait vasıfları olan; mevcut, zat ve şey, b) kedisinin veya başkasının fiilinden dolayı; müteharrik veya ma'bûd olma vasfı taşıyan, c) başka bir failin irade ve tasarrufu sebebiyle kazanılan nitelik; muhdes gibi vasıflara ayırması onun ilk dönem kelâm ilminde yaptığı tasarrufu göstermesi açısından önemlidir.⁴⁶ Varlıktaki sükûnun, aynı mekânda birbiri ardınca bulunan iki oluş⁴⁷ olarak ifade eden Kalânîsî, varlığın kelâm vasfı için hayat sahibi olması gerekmediği⁴⁸ üzerinde durur. Varlıkların cisim ve arazlardan müteşekkil olduğu temel anlayışını Mu'tezile'den ödünç alarak kabul eder ve arazların yok edildikten sonra iadesini kabul etmezken, cisimlerin iadesini mümkün görür.⁴⁹ Cisimlerin son bulması hadisesinin Allah Teâlâ'nın o cisimde fena fiilini yaratması anından itibaren ikinci anda o cismin yok olacağını,⁵⁰ arazların cisimlerle kaim olacağını⁵¹ ve arazların cisimlere hulul ettiğini⁵² tespit etmiştir. Hareketin tek bir araz tarafından olmadığını, bir hareketten söz edilecekse en az iki arazın olması gerektiğini benimseyen Kalânîsî, ilk arazın bir mekânda, ikinci arazında diğer bir ikinci mekânda olması halinde hareket olabileceğini, ikincisinin olmaması halinde hareketin gerçekleşmeyeceğini belirtir. Tek başına ne ilk mekânda ne de ikinci mekânda hareketten söz edilemez, bilakis ikinci mekânda hareket tamam olur, görüşündedir.⁵³ İbn Küllâb'da olduğu gibi, arazların tek başına görülme özelliklerinin olmadığı da ona atfedilir.⁵⁴ Yine o, aynı özellikleri taşıyan iki benzer varlığın (mumâsil) özelliklerinde farklılıklar gösterebileceğini düşünür.⁵⁵

Ulûhiyyet konularında fazla bir görüşü nakledilmeyen Kalânîsî, muhtemelen selef düşüncesinin devam eden etkisini kabullenmiştir. İbn Teymiyye (728/1328), Kalânîsî'nin Allah Teâlâ'ya sıfat isnat eden Sıfatıyye'den olduğunu ve Allah hakkında sıfatları ispat edenlerin sıfatları, işitmekle bilinen (sem'î) ve akıl ile bilinen (aklî) sıfatlar diye ikiye ayırarak ispat ettiklerini nakleder. Bu şekilde sıfat ispat edenlerin Ehl-i Sünnet olduğunu ve aynı zamanda Ehl-i hadis imamlarından İbn Küllâb ve Kalânîsî'nin de bu gruba dâhil edildiğini

⁴⁶ Özervarlı, *agm.*, XXIV, 223-224.

⁴⁷ Bağdâdî, *Usûl*, s. 40.

⁴⁸ Bağdâdî, *Usûl*, s. 29.

⁴⁹ Bağdâdî, *Usûl*, s. 234.

⁵⁰ Bağdâdî, *Usûl*, s. 45, 67, 87, 230; Neseî, *Tebşira*, II, 553.

⁵¹ Bağdâdî, *Usûl*, s. 45; Neseî, *Tebşira*, I, 334.

⁵² Neseî, *Tebşira*, I, 334.

⁵³ Neseî, *Tebşira*, II, 558.

⁵⁴ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 333.

⁵⁵ Cüveynî, İmamı'l-Haremeyn, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr ve diğerleri), İskenderiye, 1969, s. 293.

ifade eder.⁵⁶ Bu görüşü biraz daha ileri noktaya Ali Sâmi en-Neşşâr taşır ve üçüncü hicri asrın ilk kelâmcıları olarak nitelediği İbn Küllâb, Kalânîsî ve Muhasibî'yi sıfatıyyenin öncü kelâmcıları olarak takdim eder.⁵⁷

Selef düşünce sistemini yeterli bulmamakla birlikte, tamamen ret eden bir tutum izlemediğini bildiğimiz ve onların ortaya koyduğu inanç esaslarının akıl ile izahında zorlanmayan Kalânîsî, o günün temel tartışmalarından biri olan kadîm üzerinde durur. Allah Teâlâ'nın kîdem sıfatı ile kadîm ve kîdemin O'nunla kâim olduğu görüşündedir. Ona göre, kîdem, kadîm ile kâim bir mânadır.⁵⁸ Aynı zamanda İbn Küllâb'ın da görüşü olan bu husus onun tarafından benimsenen bir görüştür. Zaten onun görüşleri ile İbn Küllâb'ın görüşleri birçok noktada aynıdır ve bu yüzden kaynaklarda birlikte zikredilirler.⁵⁹

Allah Teâlâ'nın sıfatları ve bu sıfatların ezeli nitelikler olduğunu kabul eden Kalânîsî, bu sıfatları kadîm olarak nitelemekten kaçınır.⁶⁰ Aynı şekilde bu sıfatların bâkî olduklarını da söylemez.⁶¹ Aynen İbn Küllâb gibi bu sıfatların ne Allah'ın aynı ne de Allah'tan başka (gayr) olduğunu kabul eder fakat şunu da görüşlerine ilave eder: Ben şunu demiyorum der Kalânîsî; Allah Teâlâ'nın zatı ve sıfatı ayrı iki şeydir; eğer böyle demiş olsam, bu ikisi ayrı şeydir, demiş olurum. Aksine ben, zatı bir şeydir, sıfatı bir şeydir; bu ikisi bir şey ve bir şeydir, ikisi iki şeydir (şey'ân), demiyorum.⁶² Bu görüşleri sebebiyle o, Matürîdiler tarafından Kerrâmiyye görüşüne katılmakla suçlanır.⁶³

Allah Teâlâ'nın ilim sıfatı hakkında Kalânîsî, İbn Küllâb ve Ehl-i hadîs kelâmcıları gibi Allah Teâlâ'nın ilmi, kendisiyle kâimdir,⁶⁴ görüşündedirler.

Allah'ın kelâm sıfatının nitelik olarak emir, nehiy ve haber olarak nitelenmesinin mümkün olmadığını belirten İbn Küllâb gibi o da aynı görüşü paylaşır. Allah Teâlâ'nın kelâmı ezelde emir değil, sonradan emir oldu, kelâm-ı nefsinin ezelde bu şekilde nitelenmesi

⁵⁶ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Şeyhülislâm Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim b. Teymiyye el-Harrânî, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*, (thk. Dr. Muhammed Reşad Sâlim), I-IX, Riyad, 1406/1986, I, 204; krş. en-Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, II, 386-387.

⁵⁷ en-Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, II, 377.

⁵⁸ Bağdâdî, *Usûl*, s. 89, 90, 123.

⁵⁹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât* s. 326; Bağdâdî, *Usûl*, s.89, 90, 97, 109, 113, 123, 132, 222; Neseî, *Tebşira*, I, 281, 304, 333, 337; II, 653.

⁶⁰ Bağdâdî, *Usûl*, s.90.

⁶¹ Bağdâdî, *Usûl*, s. 109.

⁶² Neseî, *Tebşira*, I, 241.

⁶³ Neseî, *Tebşira*, I, 241.

⁶⁴ Neseî, *Tebşira*, I, 333.

mümkün değil ancak vahiy haline dönüştükten sonra bu niteleme yapılabilir diyen İbn Küllâb'a katılmakta olduğunu bize İbn Fûrek aktarmaktadır.⁶⁵ Yine bu ekolün anlayışına göre, Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatının içeriği bilinmez, onu ancak dilsizlik (âfet), konuşmamak (sükût) ve ses verememenin (savt) zıddı bir sıfattır, diye tavsif etmek mümkündür. İnsanların konuşma (kelâm) yetenekleri de zaten bu nitelermelerden oluşur. Allah'ın kelâm sıfatı ise bunlara münâfî bir sıfattır,⁶⁶ O'nun nefesine ait özel bir niteliktir. Kelâmullah, ancak Allah Teâlâ tarafından işitilir.⁶⁷ Onu kendinden başkasının bilmesi ancak açıklandığı andan itibaren dir.⁶⁸ Kelâm sıfatının vahye dönüşmesi; Zebur, Tevrat, İncil, Kur'an olarak ortaya çıkmasıdır ki, bu safhadan sonra o, emir, nehiy ve haber olarak nitelemeyi hak eder. İşte İbn Küllâb ve Kalânisi kelâm sıfatının lafza dönüşmüş bu şekline emir, nehiy ve haber nitelemesi yapmışlardır.⁶⁹ Subkî'nin (771/1370) belirttiğine göre, Kalânisi ve diğer iki arkadaşı İbn Küllâb ve Muhâsibî devrindeki Ehl-i Sünnet ile aralarında bir tek konuda ihtilaf etmişlerdir. O da Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatı hakkındadır. Çünkü onlara göre, iki türlü kelâm vardır. Birisi nefsi kelâmdır ki, bu kadîmdir. Diğer de emir, nehiy ve haberle ilgili olan lafzi kelâmdır ki, bu hâdistir. Çünkü emir, nehiy ve haberle ilgili hususlar hâdistir. Bu nitelikleri taşıyan Allah Teâlâ'nın kelâmı da hâdistir.⁷⁰ Tabii ki onların bu görüşleri daha sonraki zamanlarda tenkit edilmiştir.⁷¹

Kalânisinin, Allah Teâlâ'nın haberî sıfatları konusunda Selef yolunun bağlularından olduğu bilinen bir gerçektir.⁷² Onun için kaynaklarda doğrudan haberî sıfatlar konusundaki görüşleri detaylı bir şekilde aktarılmamakta, Selef düşüncesinden ayrıldığı bazı konulardaki görüşleri yer almaktadır. Ona göre, Allah Teâlâ madde üstü bir varlık olmakla birlikte zatıyla Arş'a bitişmiş veya ona temas

⁶⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât* s. 328.

⁶⁶ Nesefî, *Tebşira*, I, 333.

⁶⁷ Nesefî, *Tebşira*, I, 304. Nesefî, İbn Küllâb gibi Kalânisi'nin de Kelâmullah'a akıl yoluyla bir açıklama getirilmesi hususundan kaçınırken, arazlardan bir şey üzere hissini vaki olamayacağı kanaatini taşıırken, onun hakkında nassın açıklaması ile bilgi edinebileceği hususunu, sem'in vaki olabileceğini tecviz etmektedir, der.

⁶⁸ İbn Küllâb ve Kalânisi, müteşâbih olarak gördükleri bu gibi hususları açıklamaktan kaçınırlar. Allah Teâlâ'nın sıfatlarının künhünü bilmek ve sure başlarındaki mukattaa harflerini bilmek onlara göre mümkün değildir. Çünkü müteşâbih öyle bir şeydir ki, Allah'tan başka onun te'vilini kimse bilmez. Bağdâdî, *Usûl*, s. 222.

⁶⁹ Nesefî, *Tebşira*, I, 281.

⁷⁰ Subkî, *age.*, II, 51; en-Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, II, 380; Yücedoğru, *age.*, s. 86.

⁷¹ Bkz. Özervarlı, M. Sait, *agm*, *DİA*, XXIV, 224.

⁷² Yücedoğru, *age.*, s. 78.

etmiş değildir, Arş'ın fevkindedir. *O'nun Arş'a istivası, Arş'a bitişmeksizin Arş'ın fevkinde olmasıdır.*⁷³ O Arş'tadır ama bir mekânda değildir. Mekan olmaksızın Arş'tadır.⁷⁴ İstiva, Allah'ın Arş'la ilgili bir fiilî olup onu kendisine yaklaştırması manasınadır. O'nun ulüvv sıfatı aklen bilinebilecek bir nitelik olmasına rağmen istiva sıfatı sadece nakille bilinebilir.⁷⁵ O haberî sıfatlar hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirir: "Allah'ın yüzü (vech), Allah değildir, O'ndan başka da değildir. O'nun bir sıfatıdır. Aynı şekilde iki eli (yedâ), iki ayrı vasfı değil, O'nun tek sıfatıdır.⁷⁶ Bu görüşlerin selef düşüncesi ile takviye edilmesi halinde, O'nun gözü ('ayn) ve görmesi (basar), O'nun sıfatlarıdır. Bunlar, O değildir. O'ndan başka da değildir. O'nun zâtı, O'dur. O'nun nefsi, O'dur.⁷⁷

Kalânisi kulların fiilleri konusunda Matüridi kelâm ekolünün temel yaklaşımını daha önceden dile getirmiş görünmektedir. Kalânisi ve İbn Küllâb'a göre fiil, yapılmış ve takdir edilmiş her türlü şeyin genel adıdır. Bizim fiillerimiz de Allah Teâlâ'nın makdûru ve mef'ûlüdür. Fiilleri O yaptı ve yarattı. Yine aynı şekilde fiil, kudretin vaki olduğu şey olması yönüyle, Allah Teâlâ'nın makdûru ve kulun makdûrudur; böylelikle her ikisinin de fiilidir. Fiile Allah Teâlâ'nın kudreti vaki olunca halk, kulun kudreti vaki olunca da kesb denir. Böylece bir fiilde iki fail etkin olabilir.⁷⁸ Bu onun, daha sonra dördüncü yüzyılda Eş'ari mezhebinin temel anlayışını şekillendiren İbn Küllâb'tan ayrıldığı nokta olarak belirtilmesi gereken bir husustur. Halk ve kesb anlayışı itibariyle Eş'ariyye mezhebine öncülük eden İbn Küllâb'a uyumluluk gösterirken bir fiilde iki failin etkin olabileceği kanaati ona uymamaktadır.⁷⁹ Dolaylı fiillerin (mütevellidât) tamamını Allah Teâlâ'nın yarattığı ve bunda kulun bir rolü olmadığı görüşündedir. Neticeler, tabiatı icabı, Allah'ın

⁷³ Bağdâdî, *Usûl*, s.113. Neseî, *Tebîra*, I, 131.

⁷⁴ Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-tarih*, (thk. Clement Huart), Bağdat, tsz., I, 104.

⁷⁵ İbn Teymiyye, *Minhâc*, I, 311-312; II, 222.

⁷⁶ Bağdâdî, *Usûl*, s.111-112.

⁷⁷ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil(v.324/936), *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve't-tilâfû'l-musallîn*, (nşr. Hellmut Ritter), I-II, İstanbul, 1930, I, 169.

⁷⁸ Neseî, *Tebîra*, I, 337, II, 544, 653. Neseî, iki kişi bir taşı yuvarlasa ve taş hareket etse, bu iki kişinin yaptığı şey, iki kişinin bir şeyde gücünü ve fiilini kullanması olduğunu söyler ve bu görüşe Ehl-i hadis kelâmcılarının da katıldığını belirtir. II, 644. Ebû Hanife'nin, "Bir kudret birbirine zıt olan iki şeye elverişli olabilir, ancak bir anda değil, münavebe suretiyle" şeklindeki görüşüne Kalânisi'nin katıldığı belirtilir. Bkz. Sâbüni, *Mâtüridiyye Akâidi*, s. 132.

⁷⁹ Yücedoğru, *Tevfik, age.*, s.117.

yaratmasıyladır. Onun tabiatı Allah Teâlâ tarafından öyle tespit edilmiştir,⁸⁰ der.

Eşyadaki hikmetin anlaşılmasında akıl mı, yoksa nakil mi esastır? konusunda o, diğer Ehl-i hadis kelâmcıları gibi nakli esas almaz. Husun ve kubuhun tayininde naklin değil aklın esas alınması gerektiğini belirtir.⁸¹ Aklın husun, kubuh, illet, hikmet,⁸² zulüm⁸³ gibi konulardaki rolü bir araç olmaktan öte değildir. Ehl-i hadis kelâmcılarına göre insanlar, peygamberlik müessesesini (risâlet) de nakil yoluyla tanırlar. Kalânisi bu görüşe de katılmaz ve bunun vacip olaylardan değil mümkün ve akıl yoluyla bilinen bir husus olduğu görüşünü savunur.⁸⁴

Allah Teâlâ'nın görüleceği (ru'yetullah) hususunda İbn Küllâb gibi düşünür ve ru'yetullah'ın caiz olduğunu savunur.⁸⁵ O asrındaki diğer Ehl-i hadis kelâmcıları gibi vücûd (mevcûd) delilini kabul eder ve var olan her şey gibi Allah Teâlâ'nın da var ve varlığında şüphe olmayan bir varlık olması hasebiyle görüleceğini savunur.⁸⁶ Allah Teâlâ'nın bu dünyada görülmesinin söz konusu olmadığını, dünyada insanların gözlerinde bulunan zayıflıkla izah eder. Eğer Allah Teâlâ insanların kendisi görmesini arzu etseydi onlara ru'yeti ikram ederek gözlerinde bir görme kuvveti, özelliği yaratırdı, der.⁸⁷ Ru'yetin ışıkla bir ilgisinin olmadığını, yarasa gibi bazı hayvanların, ışık olduğu halde göremez iken, birçok haşerat ve kedi gibi bazı hayvanların da, ışık olmadığı halde karanlıkta gördüğünü söyler.⁸⁸

İman konusunda nakledilen görüşleri arasında, imanın ne zaman gerçekleşeceği hususu göze çarpar. O, imanın gerçekleşme zamanının, akıllı kişideki aklın, akılla bilinecek hususları kavramaya başladığı an olduğu kanaatindedir.⁸⁹ İmanı seleften ayrı olarak,⁹⁰ kalb ile marifet, lisan ile ikrar ve erkân ile amel⁹¹ şeklinde tarif eder. Nesefî onu, imanı sadece lisan ile gerçekleştir, görüşünde olanlar

⁸⁰ Nesefî, *Tebşira*, II, 681.

⁸¹ Nesefî, *Tebşira*, I, 452, 453.

⁸² Kalânisi hikmeti fiil olarak değerlendirir. Bkz. Nesefî, *Tebşira*, I, 386.

⁸³ Zulüm, zalimle kaim olan bir şeydir, zulmün bir kısmı ile ilgili olsa da böyle nitelenir. İnsanda ilim ve kudretin bir kısmı bulunduğu halde âlim ve kâdir diye isimlendirildiği gibi şehrin bir yerinde oturduğu halde o şehrin sakini diye nitelenir. Bağdâdî, *Usûl*, s. 132.

⁸⁴ Nesefî, *Tebşira*, I, 453.

⁸⁵ Nesefî, *Tebşira*, I, 438.

⁸⁶ Yücedoğru, Tefvik, *age.*, s. 97.

⁸⁷ Nesefî, *Tebşira*, I, 420.

⁸⁸ Nesefî, *Tebşira*, I, 427.

⁸⁹ Bağdâdî, *Usûl*, s. 256.

⁹⁰ Bkz. Humeyyüs, Muhammed b. Abdurrahmân, *Hivârun mea Eş'âriyyin*, Riyad, 1426/2005, s. 178.

⁹¹ Nesefî, *Tebşira*, II, 798.

arasında saydığı İbn Küllâb ile beraber zikretmez. Zira Kalânîsî, selef gibi ameli imana dâhil eder ama nakledildiği kadarıyla, tasdik ilkesini iman tarifinde zikretmez. Mukallidin imanı konusunda o zamana kadar oluşmuş genel kanaatlere katılır⁹² ve mukallidin mümin olduğu görüşünü savunur.⁹³ Hiçbir telkin ve tebliğ ile karşılaşmamış müşrik çocuklarının buluşa ermeden vefat edenlerinin cennete gireceğini kabul eder.⁹⁴

Müslümanların bir devlet başkanı (imam, halife) seçmeleri gerektiğini kabul eder. İmam adaylarının belirlenmesini devrin uleması yapmalıdır ve bunun için herhangi bir âlim sayısı şart değildir, görüşündedir.⁹⁵ Aynı asırda iki imamın bulunması durumunda, aralarından hangisinin devlet başkanı olacağını belirlenmesini kura yöntemiyle gerçekleştirmeleri gerektiğini savunur. Ona göre, kuradan kim çıkarsa imam odur.⁹⁶ Bu son görüş onun, zamanında hiçbir kimsenin dillendirmediği bir husustur. İki eşit imam adayının olması durumunda ne yapılabileceğini önceden ön görerek orijinal bir çözüm yolu önermektedir. Mefdûlün imametini caiz görür ve imametın şartları mefdûlde varsa ve kendinden daha faziletli biri olsa da donanımı az olanın imameti caizdir, görüşündedir. Hz. Osman ile Hz. Ali arasında bir fazilet üstünlüğü söz konusu olduğunda hangisi üstündür? şeklindeki soruya; hangisi daha üstündür (efdal), bilmiyorum, demiştir. Böylelikle sahabe arasındaki fazilet derecelendirmesi hususunda tevakkuf etmiş, konuşmak istememiştir.⁹⁷

Sonuç

Hicri ikinci asırdan itibaren oluşan ve üçüncü asırda teşekkül etmeye başlayan ve zamanın uleması tarafından daha önce hiç duyulmayan yeni dini yorumlar, Hz. Peygamber'den itibaren yaşanan sade hayat sahiplerinin düşüncelerini alt üst etmişti. Büyük çalkantıların oluştuğu İslam coğrafyası, alternatif düşüncelerin oluşmasıyla durulmaya başlarken, bu işin aktörleri olarak yeni yüzlerin ortaya çıkmasını temin etmişti. İşte araştırmaya konu ettiğimiz Kalânîsî, bu yeni oluşumun ve yeni yüzlerin öncülerinden biri olarak kelâm tarihindeki yerini almıştır. Bize bıraktığı çok önemli

⁹² Yücedoğru, Tevfik, “ Mukallidin İmânı” , *U.Ü.İ.F.D.*, Cilt, XIV, Sayı, I, Bursa, 2005, s. 56-78.

⁹³ Bağdâdî, *Usûl*, s. 254; Yücedoğru, Tevfik, *age.*, s. 125.

⁹⁴ Özerverli, M. Sait, *agm.*, XXIV, 224.

⁹⁵ Bağdâdî, *Usûl*, s. 281.

⁹⁶ Neseî, *Tebşira*, II, 826.

⁹⁷ Bağdâdî, *Usûl*, s. 293; 304; ayn mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 278; Neseî, *Tebşira*, II, 910.

ama bir o kadar da kısa ve özlü kelâmi görüşlere sahiptir. Kelâm ilminin selef ile olan nizasını ve sadece Mu'tezile elinde tekel oluşturmuş icrasını onlardan alarak orta bir yol izlemeyi, bu iki temel düşünce ekolünün artı ve eksilerini değerlendirerek yeni bir Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmının oluşmasını temin edenlerden biri olmuştur. Kelâm ilminin ilgilendiği hemen hemen bütün sahalarda görüş beyan etmiş, o günün tartışmalı konularını tenkide aldırmandan tetkike konu ederek görüşlerini açıkça ifade edebilmiştir.

Kalânisi'nin kelâm adına ortaya koyduğu birikimler, vesâilden mesâile, imandan imâmete bu ilmin tarihi zenginliği olarak zikredilmelidir. Araştırma içinde belirtmeye çalıştığımız görüşlerinin büyük bir çoğunluğu ona aittir. Çünkü bu görüşler büyük ölçüde İbn Küllâb tarafından da paylaşılmaktadır. Ona ait görüşlerin böyle bir test niteliği vardır ve bu yüzden rahatlıkla aidiyet konusunda bazı noktaları tereddütsüz dile getirebiliyoruz. Ayrıca kelâm tarihindeki bir noktayı biraz aralayarak aydınlatmanın bahtiyarlığını da böylelikle yaşıyoruz.

Kaynaklar

- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul, 1976.
- Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, 1311.
- Bağdâdi, Abdulkâhir b. Tâhir, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul, 1346/1928.
- Ayn mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1991.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Din*, (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr ve diğerleri), İskenderiye, 1969.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, (nşr. Hellmut Ritter), I-II, İstanbul, 1930.
- Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi (Kişiler, Görüşler, Eserler)*, Konya, 1992.
- Humeyyüs, Muhammed b. Abdurrahmân, *Hivârun mea Eş'ariyyin*, Riyad, 1426/2005.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasen, *Tebyînu kezibi'l-müfteri fîmâ nüsibe ile'l-İmâm el-Eş'arî*, Beyrut, 1399/1979.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (Edit. Daniel Gimaret), Beyrut, 1987.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Şeyhülislâm Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Minhâcu's-sünneti'ne-beviyye*, (thk. Dr. Muhammed Reşad Sâlim), I-IX, Riyad, 1406/1986.

- Kuşeyri, Abdulkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1981.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-tarih*, (thk. Clement Huart), Bağdat, tsz.
- Michel Allard, "Le Probleme des Attributs Divins Dans La Doctrine D'al-As'arî Et De Ses Premiers Grands Disciples", *Recherches Publiees Sous La Direction De L'institut De Lettres Orientales De Beyrouth*, Tome XXVIII, Beyrouth, 1965.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, (nşr ve thk. Hüseyin Kuvvetli), Beyrut, 1971/1391.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în, *Tebziratü'l-Edille*, (nşr. Claude Salame), Dımaşk, 1993.
- en-Neşşâr, Ali Sâmi, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn (mukaddime)*, İskenderiye, 1976.
- en-Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, I-II, Mısır, 1977.
- Özerverli, M. Sait, "Kalânisi, Ebu'l-Abbas", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 223.
- Sâbûnî, Nûreddin, *Mâtürdiyye Akâidi*, (nşr. ve thk. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1995.
- Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, (thk. Mahmud Muhammed et-Tamahî ve Abdulfettah Muhammed el-Hulv), I-X. Kahire, 1964.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 1993.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlah), Ankara, 1981.
- Yücedoğru, Tevfik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, Bursa, 2006.
- Yücedoğru, Tevfik, "Mukallidin İmânı", *U.Ü.İ.F.D.*, Cilt, XIV, Sayı, I. Bursa, 2005.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtazâ b. Muhammed el-Hüseyni (v. 1205/1791), *Kitâbu İthâfi's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, I-V, Mısır, 1311.

